

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 10 (2008)

AFLEVERING 2

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

T.J. Veen†, initiator en eerste hoofdredacteur
P.L. Nève (RU en UvT), erelid
E.C. Coppens (RU), secretaris
G. Donker
S. Faber (VU), voorzitter
D. Heirbaut (Universiteit Gent)
F. Keverling Buisman (Gelders archief, UvA)
R. Lesaffer (UvT, KU Leuven)
G. Martyn (Universiteit Gent)
E. Put (RA Leuven, KU Leuven)
C.H. van Rhee (UM)
F.A.J. van der Ven (RUG)

Uitgever

Uitgeverij Verloren
Postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

Redactieadres Nederland

Parklaan 10, 2011 KV Haarlem
Tel.: +31(0)23-5314150
E-mail: promemorie@chello.nl

Redactieadres België

Prof.dr. D. Heirbaut
Universiteit Gent,
faculteit der rechtsgeleerdheid
Universiteitsstraat 4, B-9000 Gent
Tel. +32(0)9-2646840
E-mail: dirk.heirbaut@UGent.be

Pro Memorie wordt uitgegeven voor rekening van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

Voor meer informatie over de Werken, uitgegeven door de Stichting OVR, over *Pro Memorie* en over de leerstoel 'oud-vaderlands recht', thans bezet door prof.dr. B. van Erp-Jacobs: www.rechten.unimaas.nl/ovr

Contribuant van OVR (en daarmee abonnee van *Pro Memorie*) wordt men door op genoemde website te klikken op 'aanmelding', of door een bericht te sturen naar prof.dr. E.C. Coppens, Postbus 9049, 6500 KK Nijmegen (E-mail: eccoppens@mac.com).

Contribuantenadministratie:

Stichting OVR
Gelders archief
Markt 1, 6811 CG Arnhem
Tel.: +31(0)26-3521600
Fax: +31(0)26-3521699
E-mail: info@geldersarchief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie: € 30,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is € 20,-.

ISSN 1566-7146

REDACTIONEEL

Zoals altijd is in de volgorde van de bijdragen in deze aflevering een zekere mate van chronologie te ontwaren. In enkele gevallen was er reden deze volgorde te doorbreken. Zo is een artikel over een benoemingsaffaire omstreeks 1930 tot openingsartikel gemaakt, omdat het een eerbetoon is aan Theo Veen, ‘initiator en eerste hoofdredacteur’ van *Pro Memoria*. En aan het eind van deze aflevering zijn twee bijdragen geplaatst die (mede) naar aanleiding van een andere publicatie zijn geschreven, maar zijn te beschouwen als op zichzelfstaande bijdragen.

Van de tussenliggende artikelen behoeft alleen dat van Herman Burgers enige toelichting. Het werd de redactie toegezonden na het verschijnen, in 2007, van het Linggadjatinummer (*Pro Memoria* 9.2). Raadpleging van de leden van de bijzondere redactie van dit themanummer, Jan de Meij en Nick Efthymiou, bracht de bevestiging dat het goed zou zijn deze bijdrage hier op te nemen.

Wat het tijdstip van verschijnen betreft, slaat dit nummer een brug tussen nr. 10.1 en het al eerder aangekondigde dubbelnummer (11.1-2), over de geschiedenis van de advocatuur, dat in oktober van dit jaar moet verschijnen.

Haarlem, januari 2009

Sjoerd Faber

OPMERKINGEN BIJ HET MIDDELEEUWSE RECHT VAN VERVAL

Inleiding

Inmiddels alweer bijna een halve eeuw geleden is er tussen Nederlandse rechtshistorici fel gediscussieerd over de zogenoemde eigendomsverschuiving. Het ging hierbij om de vraag of vóór de codificatie in het begin van de negentiende eeuw – dus in de Middeleeuwen en onder het Ancien Régime – grondgebruikers die een eeuwigdurend recht op de grond bezaten maar die hun grond ‘hielden’ van een ander, op den duur van ‘houder’ tot ‘eigenaar’ zijn geworden, terwijl degenen die deze grond hadden uitgegeven hierdoor hun oorspronkelijk eigendomsrecht zijn kwijtgeraakt. Zoals bekend kwam dat ‘houden van’ vóór de negentiende eeuw in verschillende vormen voor. Zo kon men houden in leen als leenman van een leenheer, in vrije tijns als tijnsman van een tijnsheer en in hofrechtelijk verband als onvrije van een domeinheer.

Aan de ene kant in de discussie stonden onderzoekers die zich op het standpunt stelden dat de eigendom inderdaad vaak verschoven is, en wel van de uitgever naar de houder. Zij gingen ervan uit dat er in de Middeleeuwen en onder het Ancien Régime eigendom voorkwam zoals wij die kennen of die althans in grote lijnen overeenkwam met de moderne eigendom. In hun visie werd de uitgever van een goed¹ die eigenaar was na de uitgifte van dit goed bloot-eigenaar. De houders van dit goed wisten echter hun recht uit te breiden tot eigendom, waarna de oorspronkelijke eigenaar slechts grondrenteheffer werd en bleef. In zijn meest extreme vorm werd dit standpunt in Nederland vertegenwoordigd door W. van Iterson.²

Van degenen die de eigendomsverschuiving ontkenden was P.W.A. Immink de uitgesproken exponent. Hij betoogde dat in de Middeleeuwen geen eigendom bestond zoals wij die kennen, maar dat er toen andersoortige rechten op de grond waren binnen een geheel andere maatschappelijke structuur. Hierin werden deze rechten niet alleen beheerst door private verhoudingen maar ook door publiekrechtelijke, terwijl ook de inhoud en de aard van die rechten geheel anders waren dan die van het tegenwoordige rechtsstelsel. Met an-

¹ Ik hanteer hierbij niet de huidige juridische aanduiding, maar die in het gewone spraakgebruik.

² Zie vooral zijn ‘Beschouwingen over rolverwisseling of eigendomsverschuiving’, *Verslagen en Mededelingen van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlandse Recht XIII-3* (1971), p. 407-466. Dit artikel, waarin de auteur de eigendomsverschuiving probeert te bewijzen, is wat men zou kunnen noemen een *petitio principii*, waarbij steeds uitgegaan wordt van datgene wat nu juist bewezen moet worden, namelijk dat er in de oorspronkelijke positie een vorm van eigendom bestond die overeenkwam met de modernrechtelijke. Deze noodzakelijke voorwaarde om van de verschuiving van de eigendom te kunnen spreken, was evenwel in de Middeleeuwen en het Ancien Régime niet aanwezig. Er bestond een andere maatschappelijke structuur met andere rechten op de grond dan in de huidige tijd. Aangezien er in de aanvang geen eigendom zoals wij die kennen bestond, kan er vanzelfsprekend ook geen sprake zijn geweest van eigendomsverschuiving.

dere woorden: aan het begin van de middeleeuwse ontwikkeling stond geen recht dat men kan vereenzelvigen met de moderne eigendom. Men mocht daarom ook niet uitgaan van de moderne eigendom en de overige zakelijke rechten om de rechten van zowel de uitgevers als de houders van de grond te benoemen. Immink ontkende dus het bestaan van eigendomsverschuiving en sprak liever van de ‘wording’ van eigendom, een proces waarbij de houders van grond uiteindelijk meestal als eigenaar tevoorschijn zijn gekomen. Tevens noemde hij, naar mijn mening terecht, de problematiek van de eigendomsverschuiving een schijnprobleem; het werkelijke probleem was volgens hem gelegen in de ontwikkeling van de maatschappelijke structuur van de Middeleeuwen naar de moderne tijd en daarmee ook een verandering in de rechten op onroerend goed.³

Het recht van verval in de middeleeuwse Utrechtse bronnen

In de discussie over eigendomsverschuiving heeft onder andere het zogeheten recht van verval een rol gespeeld. Het ging hierbij om een clause bij de uitgifte van grond, waarbij de verkrijger van het goed bij het niet voldoen van zijn verplichtingen van zijn recht verviel, waarna het goed terugkeerde naar de uitgever, die daar dan weer de vrije beschikking over had. Volgens de aanhangers van de eigendomsverschuiving werd de bloot-eigenaar die grond uitgaf en die het recht van verval had na het verval weer volle eigenaar. Wanneer in een rechtsverhouding het recht van verval bestond, was volgens de aanhanger van deze leer de uitgever eigenaar en de had de houder slechts een beperkt zakelijk recht.⁴ In dit verband zijn door mij, als uitloeijsel van mijn dissertatie,⁵ de Utrechtse gegevens uit de Middeleeuwen bestudeerd. Niet alleen gaat het hier om relatief oud en omvangrijk bronnenmateriaal, maar ook komt het vervalrecht hier betrekkelijk vaak in voor.

Alvorens toe te komen aan de oorsprong van het vervalrecht eerst een sprekend voorbeeld van de toepassing ervan aan de hand van een veertiende-eeuwse casus uit de stad Utrecht. Op 22 juli 1358 kregen de domkanunnik mr. Hugo Vustinc en zijn broer Gijsbrecht, kanunnik van het Utrechtse kapittel van Sint-Jan, ‘in eweliken erf-pacht’ een huiserf in het wereldlijk rechtsgebied van de stad.⁶ Het was gelegen ‘aen hare twier hofstede aen die ene zide ende Johans husinghe van Oyen an die ander zide’.⁷ Het jaarlijks pachtbedrag voor het aldus uitgegeven huiserf – in de middeleeuwse bronnen ‘hofstede’ genoemd – be-

3 Zie met name: “‘Eigendom’ en ‘heerlijkheid’”. Exponenten van tweërlei maatschappelijke structuur’, in: *Verspreide geschriften* (Groningen 1967), p. 55-83.

4 Men zie bv. A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*, 7de druk, bew. H.F.W.D. Fischer (Groningen 1967), p. 177, nt. 2.

5 M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994).

6 Het lag binnen het zogeheten dagelijks gerecht van Sint-Pieter, een van de lage wereldlijke jurisdicties van de Utrechtse kapittels en de Sint-Paulusabdij (zie De Bruijn, *Husinghe ende hofstede* (1994), p. 305-370, m.n. 330).

7 Het betrof hier het huidige Kromme Nieuwegracht nr. 8. Het belendende andere huiserf van de beide broers was nr. 6 en het erf van Jan van Oyen nr. 10.

droeg vier lood zilver, voor de helft te betalen met Pasen en de andere op Sint-Victor (10 oktober). De heren van Sint-Jan stelden als voorwaarden:

waer dat zaec dat si ons den voerscreven pacht niet en betaelden tot elken termine voerscreven, so vellen zi van allen recht dat si hadden an der voerseyder hofstede, of wi wouden. Ende waer dat zake dat zi hoer recht vercopen wouden, zo soude ons capitel of yemant van onsen canoniken den voercoep hebben.

De akte van uitgifte bevatte dus de clausules van het recht van verval en daarnaast ook nog het voorkeopsrecht van de uitgever wanneer de ‘houder’ van het goed het wilde verkopen.

De twee huiserven van de gebroeders Vustinc vinden we terug in de rekeningen van Sint-Jan. Uit hun andere erf, dat hierboven als belending werd vermeld, werd jaarlijks vijf lood zilver betaald; uit beide dus tezamen dus negen lood zilver.⁸

Op 3 april 1389 werd een conflict over het zojuist genoemde andere erf bijgelegd.⁹ Het zal in oorsprong overigens bestaan hebben uit twee erven, want er werd in de betreffende oorkonde door de gebroeders Vustinc gesproken van

duabus areis ad ipsos (dit wil dus zeggen de gebroeders Vustinc) et ecclesiam eorum (het kapittel van Sint-Jan) pertinentibus, sitis in civitate Traiectensi in loco dicto Reghenboghe inter aream quam tenet ab eisdem dominis de presenti abbas de Oestbroech a parte superiori et aream quam inhabitare consuevit Nicolaus de Oesterhem quamque nos ab eisdem dominis tenemus a parte inferiori (‘twee huiserven aan hen en hun kerk toebehorend, gelegen in de stad Utrecht ter plaatse geheten de Regenboog tussen het huiserf dat tegenwoordig de abt van Oostbroek van dezelfde heren houdt aan de bovenzijde en het huiserf dat Klaas van Oostrum placht te bewonen en dat wij van dezelfde heren houden aan de benedenzijde’).

Opmerkelijk is dat hier door de beide broers met zoveel woorden wordt gezegd dat de twee erven zowel aan hen als aan het kapittel toebehoren. Het complex werd opnieuw door het college uitgegeven voor 5 lood of 2½ onzen zilver, jaarlijks te betalen op Sint-Maarten (11 november). Bij de verlening erkenden de verkrijgers, Hugo en Gijsbrecht,

quod si nos vel nostri successores eisdem venerabilibus viris (aan het kapittel dus) huiusmodi pensionem dictis suis terminis non exsolverimus, extunc nos seu nostri successores cademus ab omni iure nobis in dictis duabus areis quomodolibet competente, si et in quantum dicti venerabiles viri voluerunt et non alias, et ipse aree ad ipsos libere revertentur, salvis nobis aut successoribus nostris edificiis superpositis vel in posterum supponendis (‘onder zodanige voorwaarde dat wanneer wij of onze opvolgers aan dezelfde eerwaardige heren een dergelijk bedrag op zijn genoemde betalingstermijnen niet betalen, wij of onze opvolgers dan vervallen van alle recht dat ons in de genoemde twee huiserven op enige wijze toekomt, indien en voor zover de genoemde eerwaardige heren willen en anders niet, en die huiserven vrij aan hen terugkeren, behoudens ons of onze opvolgers de geplaatste of later nog te plaatsen bebouwing’).

8 De aanduidingen zijn overigens niet erg nauwkeurig. In 1370/71 stonden beide in de rekening van het ‘Officium panis sabbatini’ onder de rubriek ‘De antiquis areis in diversis locis civitatis’ op naam van Gijsbert (Het Utrechts Archief [HUA], Kapittelarchief van Sint-Jan [St.-Jan] 162-2, fol. 4); in 1390/91 stond de ene op naam van Hugo en Gijsbert samen, de andere op naam van Gijsbert alleen (ald., fol. 68); in 1392/93 beide weer op naam van Gijsbert (ald., fol. 74v.).

9 HUA, St.-Jan 389.

Hier valt op dat de gebroeders zich hun recht op de bebouwing voorbehielden. In aanvullende bepalingen wisten zij nog te bedingen dat hun erfgenamen of andere rechtsopvolgers niet van het goed vervallen konden worden verklaard, tenzij zij of hun onmiddellijke rechtsopvolgers van tevoren op de hoogte zouden worden gesteld.¹⁰

In 1402 waren de beide percelen in handen van Hugo Vustinc en Hendrik van Gent. De laatste was klaarblijkelijk op enig moment de rechtsopvolger van Hugo's broer Gijsbert geworden. Op 5 juli van dat jaar oorkonden schout en schepenen van Utrecht

dat van der heren weggen van zinte Johanne meyster Hughen Vuystinc, canonic ten doem t'Utrecht, ende Henric van Ghent een wete ghedaen wert mit rechte dat den voerseiden heren ontbraken ende onbetaelt waren neghen loet zulvers van horen pachte van den terminen van zinte Victoers misse ende zinte Martiins misse in den winter, beyde naest verleden, alsoe van den tween husinghen ende hofsteden gheleghen after Sinte Peter, daer boven naest gheleghen ziin die husinghe ende hofstede daer die abt van Oestbroec nu in woent ende beneden Johans husinghe ende hofstede van Driel, her Aerns Vos zoen, daer die voerscreven heren na dier weten mit rechte ruminghe gheboden hebben eenwerve, anderwerve, derdewerve ende vierdewerve, also dat den heren mit rechte die voerscreven husinghen gheruyt siin ende daer mit rechte in ghecomen zijn na rechte ende ghewoente.

Er was dus exploot gedaan aan de beide erfelijk pachters dat zij hun op Sint-Victor en Sint-Maarten verschenen pacht¹¹ uit de betreffende huizen en erven niet betaald hadden, dat vervolgens viermaal gerechtelijk ontruiming geboden was, waarna ten behoeve van het kapittel de huizen ontruimd en gerechtelijk toegewezen waren.

In ieder geval tussen Hendrik van Gent en de heren van Sint-Jan lijkt deze procedure de verhoudingen niet ernstig verstoord te hebben, want nog geen week later kreeg hij, nu zonder zijn eerdere medehouder Hugo Vustinc, het betreffende complex weer in eeuwigdurende erfelijke pacht, opnieuw voor negen lood zilver per jaar en nu zelfs zonder dat het recht van verval en het voorkeepsrecht nog door het kapittel bedongen werd. Daarentegen was nu de clausule opgenomen

dat wi deken ende capitel der kercken Zinte Johanne voerscreven en moeghen nyet meer vercoopen noch wech gheven noch versetten noch versellen aen desen voerseiden husinghen ende hofsteden dan desen voerghenoemden pacht.¹²

¹⁰ Het kapittel verklaarde 'quod nostre intentionis non existit quod heredes seu successores magistrorum Hugonis et Ghiselberti Vustinc, fratrum et canonicorum ecclesie Traiectensis, cadant a iure ipsis ratione relocationis contente in litteris quibus hec nostra littera est infixata competente, nisi primi et proximi seu immediati heredes aut successores eorum de dicta relocatione fuerint certificati' (HUA, St.-Jan 169-2, fol. 243v. (1389 april 1)).

¹¹ De pacht van het andere huis erf dan het in 1358 uitgegevene moest niet op Sint-Victor, maar op Sint-Maarten worden betaald.

¹² HUA, Sint-Jan 391-6 (1402 juli 11). De oorkonde van 5 juli daaraan voorafgaand is in de uitgifteoorkonde opgenomen. Het origineel van deze laatste oorkonde is te vinden onder HUA, Sint-Jan 391-5. In de rekeningen van Sint-Jan werd de betreffende post vanaf 1411/12 ondergebracht onder de rubriek 'De areis in civitate extractis de pane sabbatino', subrubriek 'De areis situatis in den Reghenboghe infra plateam Officii' – de tegenwoordige Ambachtstraat – 'et novum fossatum' – de huidige Drift (HUA, St.-Jan 162-2, fol. 176): 'Item Heinrichus de Ghent IX loet argenti, hoc anno IX lb. II s. X d.'

Een dergelijke clause was in Utrecht bij eeuwigdurende uitgiften zeer gebruikelijk. Hieraan werd doorgaans toegevoegd dat de verkrijgers met hun goed voortaan mochten doen wat ze wilden: het verkopen of bezwaren of aan hun erfgenamen nalaten. Zo zegt een schepenakte uit 1311:

dat Vrederic (dit wil zeggen de uitgever) vorgenoemt, siin erfname noch siin nacomelinghe en moghen niet meer vercopen en wech gheven noch versetten noch versellen an desen vorghe-noemden tueen hofsteden dan desen vorghe-noemden tins, maer Niclaes ende Lise (de verkrijgers) vorghe-noemt, hoer erfname ende hoer nacomelinghe moghen vrilike vercopen en wech gheven of versetten of versellen dese vorghe-noemde tue hofsteden ende de husinghe de daer nu op ghetimmert staen of hiir na ghetimmert waren onder sulken tins ende vorwarden alse hiir voer bescreven staet.¹³

In de oudere, in het Latijn gestelde schepenakten treft men deze clause overigens al in de eerste helft van de dertiende eeuw aan.¹⁴ De verkrijgers van deze goederen en hun rechtsopvolgers bezaten hiermee dus de nagenoeg volledige beschikkingsmacht over het goed, met andere woorden zij hadden een recht dat dicht bij dat van de moderne eigendom was komen te staan, veel dichter dan het recht dat de uitgevers nog hadden behouden.¹⁵ In de praktijk zijn dan ook doorgaans de rechtsopvolgers van de verkrijgers en niet die van de uitgevers in de negentiende eeuw eigenaars in moderne zin geworden.

Een rechtsfiguur uit het Romeinse recht?

Het recht van verval komen we in het middeleeuwse Utrecht regelmatig tegen in oorkonden waarin huizen en erven in 'ewelike erfpacht' werden uitgegeven. Het recht gold niet vanzelf maar diende als voorwaarde in de uitgifteoorkonde te zijn opgenomen. Ontbrak de clause, dan moest de omslachtige evictie- of uitwinningsprocedure worden gevolgd, waarbij het goed werd 'geëigend', dit wil zeggen gerechtelijk toegewezen aan de schuldeiser. Het recht van verval daarentegen verschafte de uitgever een rigoureuus recht om tijdige betaling van de verschuldigde erfpachtbedragen af te dwingen, een soort parate executie, waarbij de uitwinning kon worden overgeslagen.¹⁶ Maar hoewel de oorkonden doorgaans vermelden dat

¹³ HUA, Bij het stadsarchief bewaarde archieven II, 1496-1 (1311 januari 22). De benaming 'tins' is in jongere akten vervangen door 'pacht' (zie De Bruijn, *Husinghe ende hofstede* (1994), p. 265).

¹⁴ A.w., p. 266-267.

¹⁵ Zie hierover de discussie tussen de schrijver van dit artikel met C.M. Cappon in het tijdschrift *Signum*: M.W.J. de Bruijn, 'Het gebruik van anachronistische begrippen als eigendom en erfpacht voor de middeleeuwse rechten op onroerend goed', *Signum* 8 (1996), p. 121-128; 9 (1997), p. 48-54; C.M. Cappon, 'Erfelijke pacht of erfpacht? Over de methode in de rechtsgeschiedenis', *Signum* 9 (1997), p. 41-48. Hoe onwenselijk het gebruik van moderne termen voor middeleeuwse verhoudingen – de door Cappon gewenste 'methode' – is, blijkt bijvoorbeeld uit de recente dissertatie van A.J. Allan, *Het Kennemer landrecht van 1274 tot het begin van de Republiek* (z.pl. [Den Haag] 2005). Dat de schrijver zich van de problematiek bewust was, kan worden afgeleid uit de op p. 86 aangebrachte voetnoot 269, maar deze verschafte op geen enkele wijze meer duidelijkheid.

¹⁶ Over de procedures van uitwinning en gerechtelijke toewijzing in de stad Utrecht zie De Bruijn, *Husinghe ende hofstede* (1994), p. 292-294.

bij niet-tijdige betaling het betreffende goed 'eo ipso', dus vanzelf, aan de uitgever verviel, moest zoals we zojuist gezien hebben toch nog wel 'ruiming worden geboden', dit wil zeggen de ontruimingsprocedure doorlopen worden. Daarbij had de in gebreke gebleven houder van het goed nog de mogelijkheid om alsnog aan zijn verplichtingen te voldoen.

Gewezen dient nog te worden op de in Utrecht veelvuldig in de voorwaarden opgenomen clausule 'of wi wouden' (in het Latijn: 'si et in quantum N.N. voluerit et non alias').¹⁷ Deze hield in dat de uitgever van het goed van het recht van verval geen gebruik hoefde te maken wanneer hij dat niet wilde. Het zou immers een mogelijkheid bieden aan de houder om op een gemakkelijke manier van een door omstandigheden – bijvoorbeeld te zware belasting – ongewenst geworden recht af te komen. Ook vindt men meestal in de akten bepaald dat bij verval de achterstallige lasten en eventueel bedongen boeten betaald dienden te worden.

Het is opmerkelijk dat er in de Nederlandse literatuur over het recht van verval zonder meer van uitgegaan wordt dat dit recht van Romeinse oorsprong is.¹⁸ Dit vooringenomen standpunt leidde ertoe dat men het recht ging zien als 'een ingelaste nieuwigheid'.¹⁹ Geen enkele onderzoeker heeft tot nu toe kennelijk de moeite gedaan om na te gaan wanneer en hoe het recht in de rechtsbronnen, en dan met name de akten uit de praktijk, voorkomt. En dat is zeer te betreuren, want bij raadpleging van de rechtsbronnen zelf zou gebleken zijn dat het vervalrecht gedurende de hele Middeleeuwen door een gebruikelijke rechtsfiguur is geweest, zij het onder verschillende condities. In het algemeen komt het in West-Europa voor onder benamingen als 'commissio', 'commissum', 'commise', 'escheat', 'escheoir', 'forfeiture', 'forisfactum', 'Heimfall' en dergelijke, zowel bij leengoed als bij goederen die anderszins gehouden werden,²⁰ vaak als een effectief middel om veronachtzaming van aangegane verplichtingen tegen te gaan.

Oudste voorbeeld in de Noordelijke Nederlanden

Er bestaat naar mijn stellige overtuiging geen reden om aan te nemen dat het vervalrecht niet van inheemsrechtelijke oorsprong is. Dat we voor de Noordelijke Nederlanden geen voorbeelden uit de Vroege Middeleeuwen hebben, zal te wijten zijn aan het geringe aantal

¹⁷ Zie hiervóór nt. 5 en 10.

¹⁸ Dat is bijvoorbeeld het geval in een artikel van A.A. Reepmaker, 'Enkele vragen betreffende de vervallenverklaring van erfpacht', in: *Rechtskundige opstellen op 2 November 1935 door oud-leerlingen aangeboden aan Prof. Mr. E.M. Meijers* (Zwolle 1935), p. 600-612. Ook C.M. Cappon gaat er in zijn recensie van mijn dissertatie nog van uit (zie *Signum* 8 (1996), p. 71-79, ald. p. 78).

¹⁹ Aldus bv. H. van der Linden, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakke* (Assen 1956), p. 231-232, en ook nog in zijn afscheidsrede uit 1987 'De abdij van Egmond en haar erfhuurders' (afgedrukt in *Pro Memoria* 2005-1 (2005), p. 44-63, ald. p. 62).

²⁰ Zie bv. J.F. Niermeyer uitg., *Mediae latinitatis lexicon* (Leiden-New York-Keulen 1993), s.v. 'commissio', 'commissum', 'committere', 'forisfacere', 'forisfactio' en 'forisfactum'; *Lexikon des Mittelalters* IV (Stuttgart-Weimar 1999) s.v. 'Heimfall'; Ph. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel 1987), p. 191; speciaal over het vervalrecht bij lenen: F.L. Ganshof, *Feudalism* (3de Engelse uitgave; New York-Hagerstown-San Francisco-Londen 1964), p.100.

bronnen dat er uit die periode bewaard gebleven is. Het oudste voorbeeld dat ik ben tegengekomen dateert overigens al van kort na het midden van de twaalfde eeuw. Het betreft een in origineel bewaarde oorkonde, die gedateerd wordt tussen 1164 en 1169, waarin het Utrechtse kapittel van Oudmunster aan Lambert van der Aa een stuk land in Eiteren (bij het latere IJsselstein) in tijns geeft.²¹ Lambert zal daarbij jaarlijks op Sint-Maartensdag 10 schellingen betalen; zijn erfgenaam een halve mark. Als voorwaarde wordt gesteld:

Si vero prefatus Lambertus vel heres ipsius de prefato pacto censum die determinato non persolverit, ipsa censualis possessio in usum fratrum sancti Salvatoris libere et absque ulla contradictione redibit ('Als echter de voornoemde Lambert of zijn erfgenaam van de voornoemde pacht de tijns niet op de vastgestelde dag betaalt, zal dat tijnsbezit vrij en zonder tegenspraak in het gebruik van de broeders van Sint-Salvator terugkeren').

Vanaf het begin van de dertiende eeuw zijn er veel meer bronnen bewaard gebleven en komt het vervalrecht daar zeer geregeld in voor.²² Het oudste voorkomen van het recht van verval in de stad Utrecht dateert uit het eerste kwart van de dertiende eeuw. Het betreft de uitgifte van een huiserf in eeuwigdurende erfelijke pacht door het Utrechtse Sint-Janskapittel tegen een jaarlijkse betaling van 40 schellingen. De oorkonde bevat de clausule:

si premissa pensio conductis temporibus ad plenum persoluta non fuerit et debitores ad octo dies post expectati non satisfecerint, ipsa area libera erit a conductoribus, et quicquid superedificatum inventum fuerit, in ius cedet ecclesie et proprium permanebit, nullius obsistente contradictione ('als het voornoemde bedrag op de afgesproken tijden niet ten volle is betaald en de schuldenaars acht dagen na de dag waarop betaald moet worden niet hebben voldaan, zal dat huiserf vrij zijn van de pachters, en al wat daarop aan bebouwing gevonden wordt vervalt rechtens aan de kerk en zal eigen blijven, zonder dat dit door iemands tegenspraak tegengehouden wordt').²³

De in gebreke zijnde houder van het erf deed er dus goed aan vóór die tijd de bebouwing ervan af te halen, wat overigens met houten huizen, die niet ín maar óp de grond stonden, geen onoverkomelijk probleem was.

Aanknopingspunten in het Romeinse recht

Vanzelfsprekend hebben de juristen voor het vervalrecht aanknopingspunten gezocht in het Romeinse recht. Het is interessant te zien wat we daar als min of meer vergelijkbaar recht aantreffen. Voor het bestaan van deze rechtsfiguur in het Romeinse recht wordt door

²¹ S. Muller Fz., A.C. Bouman, K. Heeringa en F. Ketner (uitg.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* [OSU] (Utrecht's-Gravenhage 1920-1959) I, nr. 443.

²² Het eerst in OSU II, nr. 577 (gedateerd op vóór 1207); vervolgens 666 (1219 na juli 22); 748 (1226 maart 29); 772 (1227 november 15); 786 (1228); 875 (1234); 890 (1235); 891 (1235 september); 909 (1237 april 27); 915 (1238 februari 22), enz.

²³ OSU II, nr. 772. Over de datering van de uitgifte zie De Bruijn, *Husinghe ende hofstede* (1994), p. 264.

hen verwezen naar teksten in de Instituten van Gaius (III,145), in die van Justinianus (III,24,3), een tekst van Paulus in de Digesten (VI,3,1) en een in de Codex van Justinianus (C. IV,66,1-3).

De Instituten van Gaius waren in de Hoge en Late Middeleeuwen in het Westen onbekend. De betreffende tekst in de Instituten van Justinianus, die overigens grotendeels gelijk is aan die bij Gaius, luidt:

Adeo autem familiaritatem aliquam inter se habere videntur emptio et venditio, item locatio et conductio, ut in quibusdam causis quaeri soleat, utrum emptio et venditio contrahatur, an locatio et conductio. ut ecce de praediis, quae perpetuo quibusdam fruenda traduntur, id est ut, quamdiu pensio sive reditus pro his domino praestetur, neque ipsi conductori neque heredi eius, cuive conductor heresve eius id praedium vendiderit aut donaverit aut dotis nomine dederit aliove quo modo alienaverit, auferre liceat ('Er schijnt echter tussen koop en verkoop en verhuur en huur een zekere analogie te bestaan, zodat in sommige gevallen de vraag pleegt te worden gesteld of koop en verkoop dan wel verhuur en huur wordt aangegaan. Bijvoorbeeld bij gronderven die aan iemand zijn overgedragen om er eeuwigdurend de vruchten van te trekken; dat wil zeggen dat zolang de huurprijs of het inkomen hiervoor aan de eigenaar wordt voldaan, hij ze niet mag ontnemen aan de huurder zelf noch aan diens erfgenaam noch aan degene aan wie de huurder of diens erfgenaam dat gronderf heeft verkocht of geschonken, of als huwelijksgift heeft gegeven of op andere wijze heeft vervreemd').²⁴

Het relevante tekstfragment van Paulus:

Vectigales vocantur, qui in perpetuum locantur, id est hac lege, ut tamdiu pro his vectigal pendatur, quamdiu neque ipsis, qui conduxerint, neque his, qui in locum eorum successerunt, auferri eos liceat ('Die zaken worden "vectigales" genoemd, die voor altijd worden verpacht, dit is met die bepaling dat zo lang daarvoor de pachtsom wordt betaald zij noch aan degenen die hebben gepacht noch aan hen die in hun plaats zijn opgevolgd kunnen worden ontnomen').

Alleen op grond van de zinsneden 'quamdiu pensio sive reditus pro his domino praestetur' en 'tamdiu pro his vectigal pendatur' wordt door de juristen een recht van verval aangenomen,²⁵ terwijl er over de wijze waarop het recht verviel of waarop het goed aan de pachters werd ontnomen geen woord in deze teksten gezegd wordt.

Daarover vindt men in de zojuist genoemde tekst uit de Codex wél iets, namelijk dat de erfpachter van zijn recht vervalt, wanneer hij drie jaar lang zijn verplichtingen niet is nage-

²⁴ De tekst bij Gaius luidt: 'Adeo autem emptio et uenditio et locatio et conductio familiaritatem aliquam inter se habere uidentur, ut in quibusdam causis quaeri soleat, utrum emptio et uenditio contrahatur an locatio et conductio, ueluti si qua res in perpetuum locata sit. quod euenit in praediis municipum, quae ea lege locantur, ut, quamdiu [id] uectigal praestetur, neque ipsi conductori neque heredi eius praedium auferatur; sed magis placuit locationem conductionemque esse' ('Er schijnt echter tussen koop en verkoop en verhuur en huur onderling een zekere analogie te bestaan, zodat in sommige gevallen de vraag gesteld wordt of koop en verkoop dan wel huur en verhuur wordt aangegaan, bijvoorbeeld wanneer een zaak voor altijd is verhuurd. Dit heeft plaats bij gronderven van gemeenten, die met die bepaling worden verpacht dat zo lang de pachtsom wordt voldaan het gronderf noch aan de pachter zelf noch aan diens erfgenamen wordt ontnomen, maar de meeste (auteurs) hebben aangenomen dat dit verhuur en huur is').

²⁵ Zie bv. J.C. van Oven, *Leerboek van Romeinsch privaatrecht* (3de druk; Leiden 1948), p. 164.

komen.²⁶ Dat is veelzeggend, want het recht van verval in de Utrechtse middeleeuwse oorkonden bepaalt doorgaans juist dat de houder van het goed bij niet-tijdige betaling 'eo ipso' van zijn recht verviel. Een termijn voor de achterstalligheid wordt daarbij nooit genoemd. Zeer opmerkelijk nu is dat ook de geleerde jurist Hugo de Groot in zijn in 1631 verschenen *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid* in beginsel uitgaat van die termijn van drie jaar. Hieruit kan worden afgeleid dat hij geen aansluiting heeft gezocht in de Nederlandse rechtsbronnen maar bij de Codex:²⁷

[’t Erfpachtrecht werd verloren] ten vierde door wanbetalinge van de jaerlicsche pacht geduirende den tijd van drie jaren, waer door ’t recht aen den eigenaer vervalt, ten waer den erfpachter buiten sijn schuld waer gebleven ofte gekomen buiten des goeds bezit, ofte buiten ’t genut van dien. Daer zijn oock wel erfpacht-rechten die vervallen als de pacht niet op sijn bestemden dach ofte eenighe weecken daer na is betaelt. Doch by ons als korts daer na de betalinge geschied, ofte den wanbetaler hem op onwetenheid onschuldigt, werd de verschoning van ’t verloop licht aenghenomen, ghelijck oock den erfpachter door dadelicke aanbiedinghe des gelds van ’t verval werd bevrijd. [...] ’t Verval plaets hebbende en vermag den eigenaer den erfpachter om wanbetalinge niet te verstooten uit het bezit: maer moet het erfpacht-recht wettelick uitwinnen, ’t welke ghedaen zijnde hy alsdan alle des erfpachters nakomelingen van haer recht versteeckt.

Er bestaat dus zeker een verschil tussen het recht van verval dat in de oorkonden uit de twaalfde en dertiende eeuw voorkomt en het recht van verval dat de juristen uit het Romeinse recht hebben afgeleid. Het oude inheemse recht van verval was veel rigouzeuzer. De conclusie ligt dan ook voor de hand dat het bij het recht van verval zoals dat in de oorkonden voorkomt niet gaat om een Romeinsrechtelijke rechtsfiguur die is geïnfilteerd in het inheemse recht, maar om een die bestond in het inheemse recht, waarvoor later door de juristen aanknopingspunten gezocht en gevonden zijn in het Romeinse recht.

Men mag zich afvragen of dit laatste niet een gang van zaken is die zeer gebruikelijk was en die vaker is voorgekomen dan tot nu toe is aangenomen. Het was en is voor geleerde juristen nu eenmaal erg aantrekkelijk om steun te vinden in het Romeinse recht. Maar mag dit voor de rechtstoepassing aantrekkelijk zijn, met wetenschappelijke geschiedbeoefening heeft het vanzelfsprekend niets van doen, integendeel het versluiert in ernstige mate het zicht op de historische ontwikkeling.

Het recht van verval en de eigendom

Zoals ik in de inleiding van dit artikel heb gezegd, heeft het recht van verval een rol gespeeld in de discussie over de vraag wie bij de middeleeuwse rechten op de grond als eigenaar dient te worden beschouwd. Wanneer de uitgever een dergelijk recht had, zou hij en

²⁶ M. Kaser, vert. en bew. F.B.J. Wubbe, *Romeins privaatrecht* (Zwolle 1967), p. 145. Men zie hierover ook A.A. Reepmaker, 'Enkele vragen' (1935), p. 600.

²⁷ F. Dovring, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meijers bew. (Leiden 1965²), II, 40, 19.

niet de houder van het goed beschouwd dienen te worden als de eigenaar. Deze opvatting is, voor zover ik heb kunnen nagaan, niet te vinden in de middeleeuwse bronnen. Er wordt in de Nederlandse rechtshistorische literatuur altijd verwezen naar de genoemde *Inleidinge* van Hugo de Groot.²⁸ In het 2de boek, dl. 33, § 1, – ‘Van gebreckelicken eigendom in ’t gemeen’ – maakt de auteur duidelijk waar het hem bij die ‘gebreckelicke eigendom’, die hij onderscheidt van de volle eigendom, om gaat:

een toe-behoorte tot een zaeck, waer aen iet ontbreect den ghenen dien het toe-behoort, om niet alles te doen dat hem ghelieft ende by ghemeene wetten onverboden is (men herkent hierin de Romeinsrechtelijke definitie van eigendom, MdB): om ’t welcke wel te verstaen staet te letten, dat waer ghebreckelicken eighendom is, ghemeenlick ’t gunt den eenen ontbreeckt is by iemand anders, die over-zulcks mede heeft een ghebreckelicken eighendom.

Eigendom is volgens De Groot

’t recht van den ghene die ’t meerendeel heeft van den eighendom, als die ’t land mag verkoopen ende verhuiren: ende ’t minste deel noemt men een gerechtigheid, als het recht van ’t voet-pad.

Nu wist de auteur wel dat de ‘erfpachter’ uit zijn tijd het recht had om zijn goed te verkopen en te verhuren en het aan zijn erfgenamen na te laten. Daarom voegde hij hier aan toe:

Doch om te vinden het meerder en het minder deel zietmen dickmael meer op de waerde als op de baet. Ende daerom noemt men eighenaer van erfpacht-land dien die den erfpacht beurt, ende die ’t recht heeft van verval van wegen sijn opper-eigendom: ende niet den erfpachter die nochtans de meeste baet heeft van ’t land.

Het is dus duidelijk dat ‘men’ – dat is de uitdrukking die De Groot gebruikt – een criterium heeft gezocht om ondanks het vérstreckende recht van de erfpachter de uitgever van het goed, althans ‘dien die den erfpacht beurt’, toch eigenaar te kunnen noemen. Dat blijkt ook uit een andere passage, waar ingeval van uitgifte in cijns niet de uitgever maar de cijnsplichtige tot eigenaar wordt gestempeld.²⁹ Zoals we gezien hebben, verviel in de tijd van De Groot in Holland de erfelijk pachter niet automatisch meer van zijn recht, wanneer hij de pacht niet op tijd betaald had maar moest het goed gerechtelijk worden uitgewonnen.³⁰ Er was dus een veel omvangrijker procedure nodig dan in het middeleeuwse Utrecht.

28 De plaatsen waar het recht van verval bij De Groot voorkomt zijn: II, 38, 6; II, 40, 4-5 en 16, 19-20 en 23; II, 41, 36; II, 43, 1-4 en 8; II, 46, 4; III, 18, 5; III, 25, 9.

29 Zo zegt hij op II, 46, 4: ‘maer den cijns-beurder en heeft geen recht van verval, ende daerom is ’t meeste ende waerdigste deel van den eigendom by den cijns-plichtige, die daerom met goede reden eigenaer werd ghenoomt’.

30 II, 40, 19: ‘’t Verval plaets hebbende en vermag den eigenaer den erfpachter om wanbetalinge niet te verstooten uit het bezit: maer moet het erfpacht-recht wettelick uitwinnen, ’t welcke ghedaen zijnde hy alsdan alle des erfpachters nakomelingen van haer recht versteeckt’. Men zie ook Reepmaker, ‘Enkele vragen’ (1935), p. 604-605. Deze auteur heeft het daar steeds over ‘het Oud-Vaderlandsch recht’, zonder dat dit ook maar enigszins gepreciseerd wordt.

Ik heb zojuist al opgemerkt dat het voor de geleerde juristen aantrekkelijk was om voor rechtsfiguren aanknopingspunten te vinden in het Romeinse recht, maar dat dit vanzelfsprekend niets met wetenschappelijke geschiedbeoefening te maken heeft. Dit is zeker ook bij Hugo de Groot het geval geweest. Wanneer deze geleerde zeventiende-eeuwer historische bronnen gebruikt of althans historisch interpreteert, dan gebeurt dit vooral zo niet steeds in dienst van het recht op dat moment of althans het recht zoals De Groot dat wenste. Om te beginnen probeerde deze het recht naar de hand van zijn meesters te zetten waar het de nalatenschappen zonder erfgenamen betrof. Al volgens de juristen uit zijn eigen tijd toonde De Groot zich als advocaat-fiscaal 'al te seer voor den Fiscus gepor-teerd'.³¹ Nog beruchter is het geval, waarin hij voorgaf met geschiedschrijving bezig te zijn maar in werkelijkheid deze geheel ondergeschikt maakte aan politieke doelstellingen. Het gaat hierbij om zijn *Tractaet vande Oudheyt vande Batavische nu Hollantsche Republique*, dat nog niet zo lang geleden terecht werd omschreven als 'Een geschiedvervalsing uit 1610'.³² Aangezien deze dubieuze opstelling al veel eerder aan het licht is gekomen,³³ mag het verbazingwekkend worden genoemd dat met name rechtshistorici De Groots *Inleidinge* betrekkelijk kritiekloos hebben gehanteerd en soms nog hanteren als een betrouwbare beschrijving van het inheemse recht, ook ten aanzien van de zogenaamd historische beschouwingen van De Groot.³⁴ Aangezien het onmogelijk is de enorme hoeveelheid juridische verhandelingen van de juristen uit de tijd van het Ancien Régime door te spitten, doe ik een beroep op de huidige rechtshistorici om met voorbeelden van verhandelingen te komen van vóór De Groots tijd, waarin het recht van verval als criterium wordt vermeld voor de vraag wie als de eigenaar van een goed werd beschouwd, de uitgever of de 'houder'. Ik denk overigens niet dat die pogingen succesvol zullen zijn.

Een probleem dat ook nog de aandacht verdient is de vraag of in de Vroege en Volle Middeleeuwen bij de uitgifte van onroerend goed het recht van verval 'eo ipso' bestond of dat het uitdrukkelijk moest worden gestipuleerd. Voor de oplossing van dit vraagstuk schieten voor de Noordelijke Nederlanden de bronnen voor de Vroege en Hoge Middeleeuwen te kort. Pas vanaf de twaalfde eeuw zijn oorkonden van dergelijke uitgiften bewaard gebleven en wat dan opvalt is dat het vervalrecht slechts zo nu en dan is opgenomen. Het heeft er dus alle schijn van dat uitdrukkelijke stipulatie nodig was om dit recht te doen gelden. Bevatte de uitgifteoorkonde de clausule niet, dan moest het goed bij niet-voldoening van de uit die oorkonde voortvloeiende verplichtingen gerechtelijk worden uitgewonnen. In de stad Utrecht gebeurde dit in ieder geval vanaf de dertiende eeuw door middel van 'panding' (be-

31 Twee voorbeelden bij De Blécourt-Fischer, *Kort begrip* (1967), p. 351.

32 H. de Groot, *De oudheid van de Bataafse nu Hollandse republiek*, ingeleid door G.C. Molewijk (Weesp 1988).

33 Men zie bv. ook H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIIe eeuw* ('s-Gravenhage 1917), passim.

34 Het bekendste voorbeeld is wel het handboek van De Blécourt-Fischer, *Kort begrip* (1967). Met betrekking tot het vervalrecht ald. m.n. p. 96, 177 en 212.

slaglegging) en ‘eigening’ (gerechtelijke toewijzing), waarna ‘ruiming’ (ontruiming van het goed) kon plaatsvinden.³⁵ Het betrof dus een omslachtige procedure. Zoals we hiervóór gezien hebben, kon bij het voorkomen van de vervalclausule in de oorkonde de panding en eigening worden overgeslagen en hoefde alleen nog de ruimingsprocedure te worden gevolgd.

De verdere geschiedenis van het vervalrecht in Utrecht

Het is verder interessant om na te gaan of het vervalrecht in Utrecht bleef bestaan en zo ja, welke partij er modernrechtelijk eigenaar is geworden: de uitgever van het goed of de ‘houder’. Dit kon in Utrecht tot in detail worden gevolgd aan de hand van de bezitsgeschiedenis van een bescheiden straat in het zuidoostelijk stadsgebied, de Keukenstraat. Deze steeg werd aangelegd aan het eind van de veertiende eeuw over een stuk land, gelegen aan de oostzijde van de Oudelle, het tracé van de Nieuwegracht. Deze grond werd in 1325 en 1365 door het domkapittel – dat hier ook de lage rechtspraak, het ‘dagelijks gerecht’, bezat – in lijfpacht gegeven. Betrekkelijk kort na laatstgenoemd jaar moet het aan het kapittel zijn teruggekomen en vervolgens verkaveld.³⁶ De eerste oorkonde waaruit blijkt dat het verkaveld is en in percelen (hofsteden) is uitgegeven dateert van 22 november 1387. In deze akte oorkondt het domkapittel

dat wi verhuert ende in enen erfpachte ghegheven hebben Aerd Willems soen twe hofsteden, die ons ende onser kerken ten doem voerscreven toebehoeren, gheleghen in onsen gherecht in die Oudelle, die omtrint vijf roeden breed siin, streckende van onser straten zootwaerts aen Johans erve van den Riin, daer oestwaert Heinric die Vole ende westwaert Jan van Tuul mit hofsteden die si van ons in pachte hebben naest gheleghen siin.³⁷

Hieruit blijkt dat de percelen aan de zuidkant van de Keukenstraat lagen en zich uitstrekten tot aan het erf van Johan van (de) Rijn, welk perceel langs de noordzijde van de tegenwoordige Magdalenastraat lag. Ook blijkt uit deze akte dat het domkapittel er de lage jurisdictie bezat.³⁸

Opmerkelijk nu is dat er in het archief van het domkapittel vele tientallen oorkonden bewaard zijn gebleven betreffende de uitgiften van deze percelen in de Keukenstraat, daterend van de veertiende tot het eind van de achttiende eeuw. Telkens wanneer een perceel werd vervreemd of vererfd moest een nieuwe akte worden gevraagd. Het kapittel verleen-

³⁵ De Bruijn, *Husinghe ende hofstede* (1994), p. 292-294.

³⁶ Voor de voorgeschiedenis zie ald., p. 310-312.

³⁷ HUA, Kapittelarchief van de dom [Dom] 1121-4 (transsumpt van 1389 juni 4).

³⁸ De Bruijn, *Husinghe ende hofstede* (1994), p. 312-313. Recentelijk is komen vast te staan dat ook het perceel van Johan van Rijn binnen het dagelijks gerecht van de dom gelegen was (J.M. van Winter, ‘Uit de voorgeschiedenis van Leeuwenbergh’, in: E. Dijkhof en M. van Gent (red.), *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Den Haag 2007), p. 153-366, ald. p. 356-357).

de deze en verlangde hierbij een akte terug, waarin de uitgifte en de daarin genoemde voorwaarden door de verkrijger erkend werden. Het jongste aangetroffen exemplaar van deze oorkonden dateert van 10 december 1792.³⁹ Vanwege het belang geven we hier de tekst volledig weer:

Wij dom-deken ende kapittel ten dom t'Utrecht doen kont allen luiden dat wij vermits 't overlijden van s^r. Hendrik van Koten aan zijnen zoon Gijsbert van Koten, onverminderd het recht van de lijftocht zijne moeder Maria Jacoba Slingervoet, weduwe s^r. Hendrik van Koten, daar aan tot hertrouwen toe competeerende volgens de huwelijks voorwaarden den 6 junij 1783 voor den notaris Huijbert Nicolaas van Schalkwijk à Velden buiten deezer stads Tolsteeg poort gepasseerd (alhier vertoond en geregistreerd), in een eeuwige erfpagt gegeven hebben en geven mits dezen onzen brieve een kamer of wooning en erve, staande en gelegen binnen de stad Utrecht aan de zuidzijde van de Keukenstraat in onzer kerke gerechte van Oudelle, zijnde de achtste woning vande Nieuwe gragt, belend ten oosten Anthonij van Leeuwen en ten westen Reinier Ket ofte derzelver regt verkregen hebbende, doch zo groot en klein het zelve aldaar gelegen en bij wijlen Hendrik van Koten van ons op den 27 junij 1785 in erfpacht ontvangen is, jaarlijks om een loot zilver of twaalf stuivers Hollands geld in plaatse van dien, te betalen binnen Utrecht aan handen onzes kameraars in der tijt, de eene helft op S^t. Victoris dag en de wederhelft op Paaschen daaraanvolgende, vrijgelt van alle schattingen, ongelden, lasten, schaden en ongevallen reets op 't voorschreeven erfpachtgoed zijnde en namaals zullende komen, niets uitgezonderd, hoegenaamd of waaruit spruitende, met deze voorwaarden dat dit erfpachtsgoed niet zal mogen verkocht, verzet, verzelt, vervreemt of bezwaard worden dan met onzen consent ende wille, en ingevalle van verkoop met aanbieding van de voorkoop of naasting en den tijt van acht dagen tot berading op 't zelve, en bij weijgering den voorkoop met betalinge den vijftigsten penning der kooppenningen van dit erfpachtsgoed en de verbeteringen die dan daar aan mochten gedaan zijn. En na 't overlijden van de gemelde Gijsbert van Koten zal dit erfpachtsgoet komen op zijne kinderen en erfgenamen, die gehouden zullen zijn binnen een half jaar na het overlijden van de voornoemde Gijsbert van Kooten dit erfpachtsgoet van ons op gelijke pacht, voorwaarden, verbanden en poenen te verzoeken en van ons nieuwe brieven te nemen en weder brieven te geven, alles ten hunnen kosten. Ende indien de erfgenamen dat niet deden of dat d'erfpachters in der tijt de pacht op den gemelden tijt niet betaalden of eenige der voorwaarden deezes briefs verbraken, zo zullen zij vervallen zijn van alle recht en toezeggens dat zij aan dit erfpachtsgoed hadden of hebben mogten, en het zelve zal weder vrij, los en ledich komen aan ons ende onze kerke ten dom voornoemd om onzen vrijen wille daarmede te doen, indien wij het verzuim zullen willen aannemen en anders niet, behoudens nochtans ons de verschene en onbetaalde pachten.

In kennisse der waarheid hebben wij dezen met onzes kapitels zegel doen bezegelen.
Gegeven in den jare onzes Heeren zeventienhondert twee en negentig den tienden december.
(w.g.) H. Swellengrebel J.L. Kien

Uit deze akte blijkt dat de het formulier nog in grote lijnen overeenstemt met dat in de veertiende en vijftiende-eeuwse Utrechtse oorkonden, waarin goed in *ewelike erfpacht* werd uit-

gegeven. Zelfs dat het goed gelegen is in het gerecht van de dom wordt vermeld, terwijl aan het functioneren van de dagelijkse gerechten in het stadsgebied van Utrecht al in het begin van de vijftiende eeuw een eind gekomen is.⁴⁰

Uit de akte blijkt dat de uitgever van het goed, het domkapittel, toestemming moest verlenen bij vervreemding of bezwaring, dat het bij verkoop het voorkeepsrecht bezat en ten slotte ook nog het recht van verval. Gezien dit alles en met name volgens het door Hugo de Groot genoemde criterium betreffende de aanwezigheid van het vervalrecht zou het domkapittel hier zonder de minste twijfel de modernrechtelijke eigenaar van het goed moeten zijn (geworden) en de verkrijger de erfpachter. Maar dat dit al voor De Groots tijd niet opgaat, bewijst een Utrechtse akte uit 1638.⁴¹ Het gaat hierbij om de levering van vijftien kameren – kleine huisjes – aan het oostelijk deel van de zuidzijde van dezelfde Keukenstraat bij ‘willich decreet’, een met waarborgen omringde levering,⁴² die voor ons het voordeel heeft dat er sprake is van uitvoerige omschrijvingen. Ook van deze akte is het daarom van belang haar volledig weer te geven:

Allen den gheenen die dese onse letteren van willich decreedt sullen sien ofte hooren leesen doen wij verstaen schoudt, borgemeesteren ende scepen der stadt Utrecht, alsoo Peter Dircksen van Dusseldorp ons bij requeste te kennen gegeven [heeft]^a dat hij van Willem van Schalckwijck als curateur over den boedel van Peter Janssen van Geel gecoft hadde de nabeschreven vijftien cameran, onder anderen op conditien dat hem d’selve cameran geleverd soude worden bij willich decreet, hebbende uut reedenen voorschreve daer bij versocht ende verworven appointement daer bij een van de deurwaerders is geauthoriseert tot het doen vande publicatien daer toe nodich ende voorts te procederen totte interpositie ende utterlijcke leveringhe als naer stijle ende usantie deses gerechts, breder naer luydt d’selve requeste ende appointementen in date den VIe augusti 1638 hiernaer geinsereert ende luydende als volcht:

Aenden edelen gerechte der stadt Utrecht geeft reverentelyck te kennen Peter Dircksen van Dusseldorp hoe dat hij suppliant van Willem van Schalckwijck als curateur over den boedel van Peter Janssen van Geel gecoft heeft seeckere vijftien caemeran met sijnen toebehooren, staende ende gelegen binnen deser stadt aende suijsijde inde Keukenstraet, voorde somme van seventienhondert darchtich gulden boven eene stuijver opde gulden tot ransoen, onder anderen op conditien dat hem d’selve geleverd soude worden bij willich decreet tsijnen cost ende breder vermogens de conditien van vercopinge daervan sijde. Ende alsoo hij suppliant het effect vande voorschreven conditien geerne soude genieten, soo versocht hij suppliant autorisatie op een van uedele deurweerders om te doen de publicatien ende anders tot het voorschreve willich decreet nodich. Dit doende etc. Ende was onderteekent Ab. van Karckraad. Voor in capite stontt geappointeert: Tgerecht verleendt de versochte autorisatie. Actum den VIe augusti 1638. Ende was onderteekent S. van Schadenbroeck.
ende dat dienvolgende Nicolaes Dionijs, deurwaerder, gedaen heeft drie merckdachsche geboden naer stijle gebruyckelijck, met denunciatie telckenreijse dat het was het eerste, tweede ende derde merckdachsche geboth, daer van hij de biletten telckenreijse behoorlijck heeft ge-

⁴⁰ Zie De Bruijn, *Husinghe ende hofstede* (1994), p. 369-370.

⁴¹ HUA, Stadsarchief II, 3218, blz. 68-73.

⁴² Zie bv. W. van Iterson, *Willig decreet in Utrecht en Holland* (Leiden 1939).

affigeert ende bijde leste publicatie onder anderen mede vercondicht datmen den cooper inde voorschreve cameran ende tgeene voorsejdt is opden xvi^e october 1638 eerstcomende des voornoens telff ueren op deser stats raethuijs voorts decreteren, eijgenen ende behoorlijcke brieven verleenen soude, breder als inden bilette lujdende als volcht:

Alsoo Willem van Schalckwijck als bijden edelen gerechte der stad Utrecht gestelde curateur over den boedel van Peter Janssen van Geel ende totte vercopinge vande naebeschrevene caemeren bij openbaeren opslach ten overstaen vanden substituyt schoudt ende pantvercoopers vanden gemelten gerechte vercoft hadde aen Peter Dirckssen van Dusseldorp seeckere vijff-tien caemeren naest den anderen, soo de selve met allen haeren rechten ende toebehoorten, vrijdommen ende servituijten, bodem, boordt, glasen, glaesraempen ende tgeene daerinne aert ende naegelvast is, totte voorschreve caemeren respecterende, staende ende gelegen aende suijtsijde inde Keuckenstraet alhier binnen Utrecht, streckende voor uutte straet met haer respective erven tot achter aen muijre van Lijsbeth van Loon ende convent van Magdalenen respective toe, daer der stadts walle oostwaerts ende Evert Evertssen westwaerts naest gelegen sijn, sulcx d'selve laets bijden voornoemden Van Geel gepossiedeert sijn, dat voor de somme van seventien hondert ende dartich Carolus gulden tot twintich stuijvers tstick, boven eene stuijver op ijder gulden vande totale cooppenningen te ransoen; dat oock de cooper sonder verminderinge van sijne belooffde cooppenningen tot sijnen laste neemt alsulcke jaerlijcx euteijgen als de heeren vanden dom tUtrecht ofte ijmandt anders uijt de voorschreve caemeren competeren, ende voorts volgens de conditien vande vercopinge in date den XIIIe junij 1638, berustende inde secretarije van desen edelen gerechte, daer een ijder van visie ofte copije begerende hem heeft te adresseren. Welcke conditie oock mede bracht datmen de voorschreve caemeren soude leveren bij willich decreet tot costen vanden cooper, soo ist dat bij mij onderschreve deurwaerder uut crachte van autorisatie van date den VIe augusti 1638 bij desen verdachfaert worden allen ende eenen ijgelingen die hun vermeten eenige actie, recht ofte toeseggens te hebben ofte te pretenderen opde voorschreve caemeren ende 't geene voorsejdt is dat sij binnen den tijdt van ses weecken naede leste publicatie deses doen blijcken aenden secretaris deses gerechts van haer goet recht op pene vandien tijdt verstreucken sijnde sijlujden van haer recht ende actie versteecken sullen sijn ende blijven. Dit is het derde ende laetste merckdachsche geboth ende men sal den voornoemden cooper inde voorschreve caemeren ende 't geene voorsejdt is opden xvi^e 8^{ber} 1638 eerstcomende des voornoens ten elff ueren op deser stadts raethuijs voorts decreteren, eijgenen ende behoorlijcke brieven verleenen. Onderstondt: Aldus gedaen ende gepubliceert vanden stathuijse tUtrecht more solito met behoorlijcke adsistentie opden 1^{en} 7^{ber} 1638 bij mij, ende was onder-teeckent C. Dionijs.

ende dat voorts egene redenen van oppositie sijn voorgevallen ofte verthoont waerdoor 't voorschreve willich decreet behoorde te worden gesurcheert, ende dat Willem van Schalckwijck als curateur over den boedel van Peter Janssen van Geel als vercooper mitsgaders Peter Dirckssen van Dusseldorp als cooper, beide present, versochten approbatie ende condemnatie opde^b coop, ende den cooper geijgent, gedecreteert ende hem behoorlijcke brieven geleverd te worden, soo ist dat wij de voorschreve coop approberende ende voorts procederende totte uutterlijcke interpositie vant voorschreve willich decreet, den voornoemden Willem van Schalckwijck in sijn voorschreve qualité vande voorschreve vijftien caemeren hebben onterft ende den voornoemde Peter Dirckssen van Dusseldorp als cooper gecondemneert de voorschreve coopvoorwaarden te voldoen omme die penningen vandien gestreckt te worden tot profijte vanden gee-

ne die bevonden sal worden gerechtigte^c sijn. Ende mits dat doende hebben wij hem inde voorschreve vijftien caemeren met alle haeren toebehoren geefft, gevesticht ende gedecreteert, erven, vestigen ende decreteren hem daerinne bij desen stellende hem, sijne erfgenamen ofte actie van hem hebbende inden volcomen eygendom ende possessie vandien omme die ten ewigen daege te besitten ende gebruijcken als sijn vrijeijgen ende propre goet. Sonder arch. Dit geschiede opden xvi^e dach in octobri 1638.

^a Dit woord ontbreekt. – ^b Het handschrift heeft ‘opde opde de’. – ^c Aldus het handschrift.

In dit stuk wordt dus de verkrijger door het stadsgerecht van Utrecht gesteld ‘inden volcomen eygendom ende possessie vandien omme die ten ewigen daege te besitten ende gebruijcken als sijn vrijeijgen ende propre goet’, terwijl over de rechten van het domkapittel en eventuele anderen slechts gesproken wordt als over ‘alsulcke jaerlijcx e outeijgen als de heeren vanden dom tUtrecht ofte ijmandt anders uijt de voorschreve caemeren competeren’. Zoals uit mijn onderzoeken is gebleken, was in Utrecht ‘oudeigen’ een gebruikelijke benaming voor oude rechten – zoals tijnzen, pachten en renten – van verschillende herkomst.⁴³ Waarschijnlijk zullen ook andere oude rechten zoals het recht van verval onder het begrip oudeigen gevallen hebben, en het mag worden aangenomen dat deze rechten wel erkend zullen zijn wanneer er een voor het Utrechts schepengerecht een beroep op werd gedaan. Desalniettemin liet dit onverlet dat niet de toenmalige uitgevers, dus in dit geval het domkapittel, maar de houders, de ‘erfpachters’, eigenaren in moderne zin zijn geworden, zoals al uit de akte van 1638 kan worden afgeleid, maar wat ook de verdere geschiedenis uitwijst.⁴⁴

De rechten van de dom en van de andere vier Utrechtse kapittels zijn bij de opheffing van de kapittels bij keizerlijk decreet op 27 februari 1811 vervallen aan het staatsdomein. Toen in 1832 in Nederland het kadaster werd ingevoerd, werden voor zover ik heb nagegaan alle voormalige ‘erfpachters’ van deze kapittels als eigenaren te boek gesteld en dus niet de Domeinen als hun rechtsopvolger.⁴⁵

43 De Groot, *Inleidinge*, II, 46, 20-7, duidt het bezwaarde goed aan als oudeigen. De Blécourt-Fischer, *Kort begrip* (1967), p. 198 en 258, koppelt het, zonder bronvermelding, aan de voorbehouden rente. Dit is echter slechts een van de lasten die in de Utrechtse bronnen als oudeigen werden aangeduid.

44 Men mag zich ook niet vergissen in de betekenis van het begrip ‘erfpacht’ in de Middeleeuwen maar ook nog onder het Ancien Régime. Zo zegt G.C.J.J. van den Bergh in zijn bekende verhandeling *Eigendom. Grepen uit de geschiedenis van een omstreden begrip* (Deventer 1988²), p. 62: ‘Van Iterson heeft acten aangedragen waaruit blijkt dat percelen grond, die in de zeventiende eeuw door de stad Rhenen in erfpacht zijn uitgegeven, in de negentiende eeuw te boek staan als eigendom belast met een grondrente.’ Dit zou dan het bewijs van eigendomsverschuiving leveren. Maar het ging bij dergelijke uitgiffen vanzelfsprekend niet om erfpacht in de moderne zin, maar om het eeuwigdurend, vrij vererfbaar en vervreemdbaar recht, dat de ‘erfpachter’ – beter gezegd de ‘erfelijk pachter’ – in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd een positie verschaft die veel dichter bij die van de modernrechtelijke eigenaar stond dan het recht van de uitgeefster, in dit geval de stad Rhenen.

45 Voor de Keukenstraat, toen de Kreupelstraat genoemd, betrof dit Gemeente Utrecht, Sectie B, nrs. 1743 t/m 1779 (noordzijde), 1793 t/m 1795 en 1821 t/m 1855 (zuidzijde). Eigenaar van de kamer uit de akte van 10 december 1792 (nr. 1833) was toen de schilder Johan Rijnhardt Zijlbergen. De kameren uit de akte van 16 oktober 1638 (nrs. 1793 en 1842 t/m 1855) werden in 1832 op naam gesteld van de turfboer Nicolaas van Ginkel (1793 en 1855), de weduwe van Isak le Maire, rentenierster (1842 t/m 1845, 1848 t/m 1852), de timmerman Jan van Asperen en consorten (1846 en 1847) en de arbeider Johannes Zuidendorp (1853 en 1854). Ontleend aan: Utrecht in 1832. *Grondgebruik en eigendom* (Utrecht 2000).

Besluit

Uit het voorgaande mag in de eerste plaats worden geconcludeerd dat het recht van verval, zoals dat in de Utrechtse middeleeuwse rechtsbronnen voorkomt, niet Romeins maar inheems van oorsprong was. Het werd gebruikt als een doeltreffend middel om de tijdige betaling van heffingen en verplichtingen af te dwingen. Hoogstwaarschijnlijk heeft de geleerde jurist Hugo de Groot de aanwezigheid ervan in de akten ingevoerd als een praktisch criterium om aan te duiden wie bij uitgegeven onroerend goed als eigenaar diende te worden aangemerkt. Dit onderscheid was echter voor zover kon worden nagegaan niet historisch gefundeerd; in het middeleeuwse recht waren de eigendom uit het Romeinse recht en de eigendom zoals het moderne recht die kent immers niet aanwezig. Al in de tijd van De Groot werd in Utrecht niet de uitgever maar de houder – de ‘erfpachter’ – van het goed aangeduid als de bezitter van ‘den volcomen eygendom ende possessie vandien omme die ten ewigen daege te bezitten ende gebuijcken als sijn vrijeijgen ende propre goet’. Het behoeft dan ook geen verbazing te verwekken dat de zogenoemde erfpachters op den duur eigenaren in moderne zin zijn geworden, al stond het recht van verval nog aan het eind van de achttiende eeuw als voorwaarde vermeld in de door hen van de uitgever verkregen ‘pachtake’. Vaststelling van deze gang van zaken impliceert verder dat veel van wat geschreven is over het recht van verval als criterium bij de zogenaamde eigendomsverschuiving zonder meer als niet terzake doende terzijde kan worden geschoven.

In zijn algemeenheid kan als resultaat van mijn onderzoekje worden beschouwd dat de opvattingen van juristen uit het verleden gewantwoord moeten worden als bron voor de analyse van de historische ontwikkeling van het recht. Hun verhandelingen zijn doorgaans juridisch en niet historisch van aard, ook al gebruiken ze ogenschijnlijk aan de rechtsgeschiedenis ontleende argumenten. Om tot een verantwoord beeld van de historische ontwikkeling te komen, dienen rechtshistorici zich los te maken van de rechtsdogmatiek en zich in de eerste plaats te richten op de inhoud van de primaire bronnen, die vanaf de twaalfde eeuw ook in het gebied van het huidige Nederland ruim voorhanden zijn.⁴⁶ Alleen dan is het mogelijk om tot een redelijk betrouwbaar beeld van de evolutie van met name het inheemse recht door de eeuwen heen te komen.

⁴⁶ Zinnvolle opmerkingen over deze problematiek zijn te vinden in het hoofdstuk ‘Methode und Funktion der Rechtsgeschichte’, in: K. Kroeschell, *Haus und Herrschaft im frühen deutschen Recht* (Göttingen 1968), p. 48-61. Hij onderscheidt een contemplatieve en een applicatieve toepassing van de rechtsgeschiedenis. Zoals bekend is bij uitstek in Duitsland deze laatste niet alleen dienstbaar geweest aan de rechtswetenschap, maar in de eerste helft van de twintigste eeuw ook aan ideologie, politiek en beleid. Zoals Kroeschell het, ald. p. 57, uitdrukt: ‘In der Periode der juristischen Naturalismus übersteigerte sich dies bis zur mörderischen Mythenbildung’.

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Dr. Martin W.J. de Bruijn studeerde rechten in zijn geboortestad Tilburg en promoveerde in 1994 in Amsterdam bij prof. mr. H. van der Linden en prof. dr. C. Dekker op de jurisdictie over onroerend goed in de stad Utrecht in de Middeleeuwen. Sindsdien is hij werkzaam als historisch ondernemer en publiceert regelmatig op het gebied van de rechtsgeschiedenis, kerkelijke geschiedenis, economische en sociale geschiedenis, monumenten en topografie. Samen met zijn partner, de mediëviste dr. Charlotte J.C. (Lotty) Broer, doet hij sinds enkele decennia onderzoek naar de vroegste kerkelijke geschiedenis van Utrecht, waarover inmiddels een aantal publicaties is verschenen. E-mail: mwjdebruijn@casema.nl

Mr. Herman Burgers (1926) studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam en politieke wetenschap aan Stanford University in Californië. Hij werkte van 1953 tot 1987 op het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag en was veelvuldig betrokken bij de redactie en de interpretatie van internationale overeenkomsten. E-mail: j.h.burgers@planet.nl

Drs. Dave De ruysscher studeerde geschiedenis aan de K.U. Leuven en rechten aan de Universiteit Antwerpen. Hij is als assistent rechtsgeschiedenis verbonden aan de K.U. Leuven en is advocaat aan de balie van Antwerpen. Hij bereidt een proefschrift voor over Antwerps handelsrecht in de zestiende en zeventiende eeuw. E-mail: dave.deruysscher@law.kuleuven.be

Prof.mr. Sjoerd Faber is als hoogleraar rechtsgeschiedenis verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam en is hoofdredacteur van *Pro Memoria*. E-mail: s.faber@rechten.vu.nl

Mr. Bert Krikke is oud-docent in deeltijd aan de juridische faculteiten van de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit Leiden. E-mail: a.krikke@quicknet.nl

Prof.dr. Georges Martyn is hoogleraar geschiedenis van het publiekrecht aan de Universiteit Gent en lid van de redactie van *Pro Memoria*. E-mail: Georges.Martyn@UGent.be

Mr. Gustaaf van Nifterik promoveerde in 1994 in Rotterdam op het proefschrift *Vorst tussen volk en wet*. Sindsdien is hij universitair docent rechtsgeschiedenis, eerst aan de VU, de afgelopen jaren aan de UvA. Zijn onderzoek richt zich voor een belangrijk deel op de geschiedenis van het constitutioneel recht. E-mail: g.p.vannifterik@uva.nl

Prof.dr. Fred Stevens is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de K.U. Leuven (Onderzoekseenheid Romeins Recht en Rechtsgeschiedenis). E-mail: Fred.Stevens@law.kuleuven.be

Dr. Jaap Toes is hoofdredacteur geweest van het *Noord-Hollands Dagblad*, studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam en is aan de Vrije Universiteit te Amsterdam in 1992 gepromoveerd op het proefschrift *Wan-
kanken rond een wingewest. In de nadagen van de Surinaamse slavernij*. E-mail: j-toes@quicknet.nl

INHOUD

Pro Memorie 10 (2008), aflevering 2

Redactioneel	Sjoerd Faber	129
Artikelen		
Sjoerd Faber	De vacante leerstoel strafrecht aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam (1927-1932). De kandidaten: F.W. Goudsmit, D. Hazewinkel-Suringa, J.P. Hooykaas, B.J. Stokvis, M.P. Vrij en vele anderen	131
Martin W.J. de Bruijn	Opmerkingen bij het middeleeuwse recht van verval	149
Dave De ruyscher	Antoon Anselmo's <i>Annotatiën ende commentariën op de Antwerpse costuymen</i> (ca. 1625-1668): een nieuwe kijk op lokaal recht	166
Gustaaf van Nifterik	De vorst in evenwicht. Over de beste constitutie voor ons land volgens Gijsbert Karel van Hogendorp	182
Georges Martyn	De rechtbanken van koophandel in België	203
Jaap Toes	Militaire rechtspraak in de vroege negentiende eeuw. 'Kogel tot de dood er op volgt': straf voor een stekende fuselier	217
Herman Burgers	Linggadjati en de erkenning van de Nederlandse soevereiniteit over Indonesië	222
Sjoerd Faber	Lindenbaum. Herinneringen, gebouwen en een strafzaak	234
Martin W.J. de Bruijn	Gerecht en buurschap. Transitie en transformatie van twee gerelateerde instellingen in middeleeuws Utrecht	238
Bert Krikke	Over en naar aanleiding van Montesquieu, <i>De l'Esprit des lois</i> in de vertaling van Jeanne Holierhoek (2006)	267
Fred Stevens	In memoriam Guido van Dievoet	275
Recensie		
Rijk Timmer	<i>Profeet in eigen land. Philips van Leiden en het publiek belang</i> (Paul van Peteghem)	279
Verslag OVR 2003-2007		281
Rectificatie		285
Over de auteurs van de artikelen		

